

Případy koexistence dvou variant romštiny na stejném území na Slovensku

Jiří Lípa¹

Cases of Coexistence of Two Varieties of Romani in the Same Territory in Slovakia

In this article I want to present some observations on the parallel existence of two varieties of Romani in the same territory, even in the same village. I worked with Gypsies in Czechoslovakia from 1948 to 1970. There is an almost general impression in Western Europe and in other continents that all Gypsies lead basically a nomadic way of life. In reality, in Eastern Europe where the majority of Gypsies are living, a substantial number of them had settled many generations ago and as a result have developed some features different from the Gypsies who have continued the nomadic way of life. Often, sedentary and nomadic Gypsies speak different varieties of Romani.

Keywords:

Gypsies, Roma, Romani language, language varieties, Slovakia

V tomto článku předkládám některá zjištění týkající se souběžné existence dvou variant² romštiny na stejném území, dokonce v téže vesnici. S Cikány v Československu jsem pracoval mezi léty 1948 a 1970.

V západní Evropě i na jiných kontinentech panuje téměř všeobecně přesvědčení, že všichni Cikáni vedou v zásadě kočovný způsob života.³ Ve skutečnosti je tomu však tak, že ve východní Evropě, kde žije většina světové cikánské populace, se značná část z nich usadila již před mnoha generacemi, a v důsledku toho vykazují některé charakteristiky odlišné od těch Cikánů, kteří pokračovali v kočovném způsobu života.⁴ Usedlí a nomádští Cikáni se často navzájem odlišují variantou romštiny, kterou hovoří.

- 1 Jiří Lípa „Cases of Coexistence of Two Varieties of Romani in the Same Territory in Slovakia“, *International Journal of the Sociology of Language*, Volume 1979, Issue 19, pp. 51–57.
- 2 Variantou romštiny mám na mysli celek blízké příbuzných dialektů, které mohou být navzájem více či méně srozumitelné. *Dialektem* míním romštinu jedné lokality. Předběžně hovořím o „maďarské“, „rumunské“ aj. variantách romštiny, neboť každá varianta romštiny se od ostatních variant liší především výpůjčkami z jednoho z okolních jazyků toho prostředí, v němž se určitou variantou hovořilo několik staletí. Podobnost mezi názvy *romština* (Romani) a *rumunština* (Rumanian) je čistě náhodná. *Romština* (romani, romany, romanès), jazyk Cikánů, patří do indické větve indoevropské jazykové rodiny, zatímco *rumunština* je románský jazyk, kterým se hovoří v Rumunsku. Tyto jazyky spolu nijak přímo nesouvisí.
- 3 Pojem *kočovní* (nomádský) je zde použit z nedostatku vhodnějšího výrazu. V souvislosti s Cikány odkazuje k jejich pohybu z místa na místo za účelem prodeje jejich produktů nebo provozování obchodů a řemesel, nikoli k sezónnímu pohybu z pasteveckých či zemědělských důvodů.
- 4 Pojem *kočovní Cikáni* (nomadic Gypsies) tak, jak je ho použito v tomto článku, zahrnuje různé stupně kočovného způsobu života. Nicméně všichni Cikáni zde označení jako kočovní jsou v přísném smyslu pouze polokočovní (*seminomadic*).

*

Jak usedlé, tak kočovné Cikány najdeme v zemích jako je Československo, Maďarsko a Rumunsko. Počet Cikánů se např. v Československu odhaduje na něco přes 200 000, přičemž z tohoto počtu jen menšina, asi 5–10%, vedla kočovný život (a vedli by jej i dnes, pokud by kočovný způsob života nebyl býval zakázán zákonem z roku 1958).⁵

V Československu Cikáni od roku 1945 migrovali ze Slovenska do západních částí země, Čech a Moravy; někteří dočasně, jiní natrvalo. Téměř všichni Cikáni žijící v Čechách a na Moravě starší 31 let⁶ přišli ze Slovenska. V r. 1970 žilo podle odhadů okolo 75 % československých Cikánů na Slovensku.

Slovenští *usedlí* Cikáni hovoří dvěma variantami romštiny. Jedna z nich se používá na jih od linie spojující Bratislavu na západě, Zvolen na severu a Rimavskou Sobotu na východě.⁷ Tato varianta může být pracovní nazvána „maďarskou“ variantou romštiny.⁸ Druhou variantou se hovoří na zbytku slovenského území, tj. západně, severně a východně od uvedené linie. Tato varianta může být pracovní označena jako „slovenská“ varianta romštiny.⁹ Na Slovensku je skupina hovořící touto variantou početnější než skupina hovořící variantou „maďarskou“.

Území, kde se hovoří „slovenskou“ a „maďarskou“ variantou romštiny, nekorespondují přesně s územími, kde se na Slovensku hovoří slovensky a maďarsky. Maďarštinou se hovoří na jihu Slovenska, od Bratislavy po Kráľovský Chlmec na východě. Dialekty „maďarské“ varianty romštiny přesahují na území, kde se hovoří slovenštinou na severu (uvnitř oblasti „maďarské“ varianty romštiny); dialekty „slovenské“ varianty romštiny přesahují na teritorium, kde se hovoří maďarštinou na východě Slovenska, např. v okolí Košic.

Slovensko má pouze jeden významný typ kočovných Cikánů. Jejich romština může být předběžně označena jako „maďarizovaná subvarianta ‚rumunské‘ varianty romštiny“.¹⁰ V Československu již tito Cikáni rumunsky nehovoří. Na Slovensku žijí

5 Cikáni jsou etnická skupina, jíž připadl neblahý úděl být po staletí zbavena možnosti plně participovat na výhodách okolní evropské civilizace. Jaké pozitivní výsledky vzejdou v dlouhodobé perspektivě z aktivit komunistických vlád zemí, jako je Československo, které se zaměřují na pozvednutí cikánské populace na úroveň ostatních občanů, je otázkou pro budoucnost. Příslušná opatření, nehledě na to, jak dobře jsou zamýšlena v teorii, jsou často založena na abstraktních spekulacích teoretiků a byrokratů, spíše než na porozumění skutečným problémům a potřebám. Také nesmíme zapomínat, že tato opatření jsou realizována v prostředí omezené osobní svobody všech občanů komunistických zemí.

6 Text byl publikován v r. 1979; pozn. překl.

7 Cílem tohoto článku není podat přesné zeměpisné vymezení uvedené dvojice variant romštiny, kterými hovoří slovenští usedlí Cikáni. Linie Bratislava-Zvolen-Rimavská Sobotka je výsledkem autorova záměrného zjednodušení, a opomíjí otázky, které nejsou podstatné pro téma tohoto článku.

8 Stran ukázky dialektu „maďarské“ varianty romštiny (z obce Neded v okrese Galanta), viz Lída 1965: 55.

9 Ukázky dialektu „slovenské“ varianty romštiny (z východního Slovenska), viz Lída 1965: 54.

10 Někdy je tato subvarianta označována jako *Lovári*. Ukázky této subvarianty (z obce Háj-ske, v okrese Nitra [dnes okres Šaľa; pozn. překl.], Nitrianský kraj), viz Lída 1965: 55–56.

hlavně v jeho jižních částech, blíže k hranici s Maďarskem.¹¹ Maďari nazývají tyto Cikány *oláh* (starý maďarský výraz znamenající „rumunský“) *cigányok*, tedy olašští Cikáni. Tak nazývají tyto Cikány dnes Češi.

V tomto článku se budu zabývat paralelní existencí těchto kočovných Cikánů s usedlými Cikány hovořícími „maďarskou“ variantou romštiny na Slovensku, jejíž územní rozsah byl vymezen výše. Více jsem obeznámen se situací v okresech Galanta a Nitra, a to na základě mých pobytů na Slovensku a díky setkáním s Cikány odtamtud v Čechách a na Moravě. S některými popisovanými skutečnostmi se lze setkat také v jiných částech Slovenska.

U mnoha obcí na území „maďarské“ varianty romštiny se nacházela¹² cikánská osada, nebo v nich existovala romská čtvrť. V některých z nich byly ovšem dvě cikánské osady či čtvrti, navzájem více či méně oddělené, přičemž každou obývala jiná cikánská skupina. Jedna byla obývána usedlými Cikány, druhá kočovnými. (Totéž platí/platilo i o některých obcích Slováků, ale o těch teď nemluvíme.) Tyto dvě skupiny přitom představují dvě vrstvy — usedlí Cikáni jsou tou starší, kočovní Cikáni pak mladší vrstvou. Termín *cikánská osada* s sebou nesl chudobu a špatné hygienické podmínky. Byly zde však patrné rozdíly, od špinavých chatrčí k úhledným domkům napodobujícím v rámci materiálních možností Cikánů místní standard bydlení ne-Cikánů (*non-Gypsies*). V osadách kočovných Cikánů nehygienické chatrče převažovaly a ukazovaly na malý zájem o kvalitu ubytování. Jako příklady obcí se dvěma cikánskými osadami, jednou s Cikány usedlými (hovořícími „maďarskou“ variantou romštiny), druhou s Cikány kočovnými (hovořícími „maďarizovanou subvariantou „rumunské“ varianty romštiny“) můžeme uvést Hájske (v okrese Nitra) se slovensky hovořící necikánskou populací, a Vlčany (v okrese Galanta) s maďarsky hovořící necikánskou populací.

Starší vrstva cikánského obyvatelstva žila na tomto území po mnoho generací, vlastně tak dlouhou dobu, že na dřívější kočovný způsob života se mezi těmito Cikány nezachovala žádná vzpomínka. Pokud vůbec někteří jednotliví usedlí Cikáni v nedávné době vlastnili koně a vozy, jednalo se o imitaci necikánského způsobu obživy, nikoli o pokračování dlouho zapomenutého kočovného způsobu života. Nomádští Cikáni se na tomto území usadili mnohem později než Cikáni usedlí, teprve v 20. století. Nikdy přitom zcela nepřijali usedlý způsob života. Každá rodina vlastnila jednoho nebo několik koní a cestovala do bližšího nebo vzdálenějšího okolí, či dokonce

Fotografie Cikánů hovořících touto subvariantou z obce Hájske se nacházejí in McDowell 1970: 94, 95; (první snímek zleva na s. 14 v této knize byl rovněž pořízen v obci Hájske; zachycená žena je manželkou kočovného Cikána z obce Hájske, ale sama náleží k mluvčím jiné subvarianty „rumunské“ varianty romštiny.)

- 11 Od druhé světové války jsou kočovní Cikáni jiného typu v Československu ojedinelí. Jsou mezi nimi i Cikáni hovořící „německou“ variantou romštiny (sami sebe nazývají *Sinti*).
- 12 Oficiální politika v Československu je zaměřena na likvidaci zvláštních cikánských osad (čtvrtí), kdekoli se na Slovensku vyskytují, a k integraci Cikánů ve všech ohledech do necikánské populace. To s sebou nese snahu autorit přesvědčit Cikány z oblastí s vysokým podílem cikánské populace odstěhovat se do oblastí s podílem nižším v Čechách i na Moravě. Z těchto příčin se některé věci mohly na Slovensku od roku 1970 změnit.

do vzdálených částí země. Dříve byly vozy zakryté plachtami, později tato skupina používala nezdobené dřevěné vozy po vzoru tamních cirkusáků. Dodejme, že vozy pokryté zvenčí vyrytými ornamenty, které se vyskytují v Anglii, se v této části Evropy nepoužívají. Co se folkloru a sociální struktury týče, usedlí Cikáni se silně asimilovali s místní populací, ať již maďarskou či slovenskou. I přesto ale většina z nich mezi sebou nadále hovoří romsky. U kočovných Cikánů se kromě romštiny zachovaly rovněž některé starší znaky jejich folkloru a společenské struktury.

Usedlí Cikáni měli v místní společnosti obecně nejnižší sociální status. Platilo, že jejich bydlení je pod úrovní místního standardu. Nedodržovali hygienická pravidla, neměli stálé zaměstnání, měli nedostatečný příjem a mnoho dětí. Ze všech těchto důvodů museli vyvinout značný důvtip, aby přežili. Mnozí z nich se stali hudebníky zajišťujícími hudbu v místním stylu na rodinných slavnostech ne-Cikánů. Tato profesní specializace jim ovšem stejně zajistila pouze holé živobytí. Mezi kočovnými Cikány byly překážky bránící zdravějšímu a spořádanějšímu životu ještě znásobeny. Tito kočovní Cikáni nehráli na žádné hudební nástroje (k tanci ve svém stylu překvapivě nevyužívají hudebníky — Cikáni obklopující tanečnice zajišťují „hudbu“ zpíváním a bubnováním rukama na dřevo, dveře a kusy nábytku). Společenské postavení kočovných Cikánů je ještě nižší než v případě usedlých Cikánů.

Navzdory všem uvedeným negativním charakteristikám byli usedlí Cikáni v očích svých necikánských sousedů na cestě k vědomé a progresivní, byť pomalé, asimilaci. Nomádští Cikáni byli jak ne-Cikány, tak usedlími Cikány považováni za polodivoké. Vůči lidem zvenčí se mnohdy chovali hrubě a neomaleně. Tito Cikáni se při obchodování s ne-Cikány uchýlovali k podvodům častěji než usedlí Cikáni, a jejich kočování jim to usnadňovalo.

Jak usedlí, tak kočovní Cikáni si uvědomovali, že jsou jedni i druhí Cikáni, že v jejich romštině existují podobnosti, a že je spojuje nízký sociální status. Rovněž tak si však byli vědomi odlišností. Sociální status usedlých Cikánů, jakkoli nízký, byl přesto vyšší než status Cikánů kočovných. Kočovným Cikánům přisuzovali nižší status nejen ne-Cikáni, ale i usedlí Cikáni samotní na ně shlíželi svrchu.

Vzájemné vztahy mezi těmito dvěma skupinami Cikánů byly omezené. Panovala mezi nimi nedůvěra podobná nedůvěře mezi ne-Cikány a kočovnými Cikány.

Usedlý Cikán z Nededu (v okrese Galanta) mi v roce 1949 na podporu svého kritického postoje vůči kočovným Cikánům vyprávěl následující příběh. Jednou se jeho otec, hudebník, vracel sám v noci domů z muzicírování a nesl s sebou výtěžek. Přepadli ho kočovní Cikáni, které znal a kteří také znali jeho. Marně se odvolával na jejich vzájemnou známost — Cikáni mu peníze vzali.

Cikáni byli menšinou, ekonomicky bezvýznamnou a s nejnižším společenským statutem. Romština nebyla psaným jazykem a hovořili jí jenom Cikáni. Z těchto důvodů neměli téměř žádní ne-Cikáni zájem na tom, učit se romsky. Romštině se naučit mohli, kdyby chtěli, protože usedlí Cikáni se v zásadě vztahům s ne-Cikány nebránili, neuzavírali se před nimi a nesnažili se udržet romštinu před ne-Cikány v tajnosti. Zdá se, že romština mezi usedlími Cikány přežívala spíše ze setrvačnosti, díky sociální izolaci (zejména ve velkých cikánských komunitách) než z nějakého záměru ji zachovat. V některých malých skupinách usedlých Cikánů se romštinou hovořit přestalo a mladá generace se jí nikdy nenaučila.

Na druhou stranu vzhledem k tomu, že jí mluvili jen Cikáni, získala romština v jistém smyslu funkci „tajného jazyka“, nesrozumitelného lidem zvenčí, tj. *gáďžum* — ne-Cikánům.

Nesrozumitelnost romštiny usedlých Cikánů pro místní ne-Cikány nebyla absolutní. Zmírněna byla těmito faktory:

- (1) V romštině jsou užívány výrazy vypůjčené z místního necikánského jazyka. Tyto vypůjčky jsou v romštině rozeznatelné i těmi místními ne-Cikány, kteří neumí ani slovo romsky.
- (2) V každé obci, kde se nachází osada či čtvrť usedlých Cikánů, si mnozí místní ne-Cikáni pro zajímavost zapamatovali několik romských výrazů, které se v řeči Cikánů vyskytovaly často.¹³

U každé varianty romštiny v Československu jsem našel speciální výrazy (kupodivu nepřilíš časté). Byl to svého druhu tajný slovník. Tyto speciální výrazy (označující citlivé pojmy jako peníze atp.), nejsou užívány všeobecně. Mají zaručit nesrozumitelnost romštiny v určitých situacích, kdy si Cikáni chtějí být jisti, že žádný ne-Cikán neporozumí tomu, o čem hovoří.

Výše uvedené se vztahuje pouze k romštině Cikánů usedlých. Romština kočovných Cikánů byla nesrozumitelná nejen ne-Cikánům, ale dokonce i usedlým Cikánům. Usedlí Cikáni samozřejmě věděli, že určité výrazy v jejich romštině a v romštině kočovných skupin se v podstatě shodují. A byli by byli schopni odhalit mnohem více podobností, kdyby měli příležitost se s romštinou kočovných Cikánů lépe obeznámit. Tuto příležitost však neměli. A to proto, že obvykle nevyhledávali jejich společnost. Pokud šlo o kočovné Cikány, byla jejich společnost uzavřená a jejich kontakty s vnějším světem měly takový charakter, že usedlým Cikánům (a ovšem ještě méně ne-Cikánům) nedovoľovaly seznámit se s jejich romštinou.

Díky tomu si usedlí Cikáni vytvořili o charakteru romštiny kočovných Cikánů nesprávnou představu. Každý usedlý Cikán z vlastní zkušenosti věděl, že každá následující generace jeho skupiny zapomene některé výrazy jejich romštiny a nahradí je ekvivalenty vypůjčenými z jazyka necikánského okolí; jejich romština tak byla postupně „zaplavována“ výrazy z jejich druhého jazyka. Usedlí Cikáni pak ne zcela oprávněně věřili, že romština kočovných Cikánů je „čistší“ a „lépe zachovalá“ než jejich vlastní romština. Ve skutečnosti tomu tak bylo jen zčásti. Romština kočovných Cikánů sice uchovala některé výrazy, které již z romštiny usedlých Cikánů zmizely. Obecně ale procházela romština kočovných Cikánů stejným procesem a měnila se pod vlivem jazyka okolního prostředí. Dochází tak k postupnému nahrazování starších výrazů jinými, srozumitelnými místním ne-Cikánům. Někdy usedlí Cikáni

¹³ V mnoha obcích na Slovensku s osadou či čtvrtí usedlých Cikánů (hovořících jednou ze zmiňovaných dvou variant romštiny) lze nalézt několik ne-Cikánů, kteří během života a práce bok po boku s Cikány pochytili dost romštiny na to, aby v ní mohli vést konverzaci. Bezchybná znalost romštiny (tzn. podle lokálních standardů) je však v těchto případech vzácná a snad ani vůbec neexistuje.

mylně považují slova vypůjčená kočovnými Cikány z rumunštiny za původně romská slova.

Nesrozumitelnost mezi romštinou usedlých a kočovných Cikánů zdánlivě fungovala jednosměrně: usedlí Cikáni romštině kočovných Cikánů, když ji příležitostně zaslechnou, nerozumějí. Jejich romština je přitom olašským Cikánům nejen srozumitelná, ale tito Cikáni, muži i ženy, jsou dokonce schopni jí hovořit, ačkoli s různou mírou správnosti. Vysvětlení je jednoduché. Nespočívá v lingvistických charakteristikách žádné z dotyčných variant romštiny, nýbrž ve vnějších faktorech. Nomádští Cikáni považují znalost romštiny usedlých Cikánů za výhodnou pro své zvláštní zájmy a úmyslně se jí učili. Jak jsme viděli, usedlí Cikáni se svou romštinou nedělají tajnosti. Tak jsou nomádští Cikáni schopni jednat s usedlými Cikány, aniž by jim ne-Cikáni rozuměli.

Setkal jsem se s Cikány hovořícími „německou“ variantou romštiny (viz pozn. č. 11), kteří se ze stejného důvodu během svých cest po Slovensku naučili alespoň něco z romštiny slovenských usedlých Cikánů nebo z romštiny slovenských kočovných Cikánů. Slovenští nomádští Cikáni považovali Cikány hovořící „německou“ variantou za stejně prohanané jako jsou sami, a z toho důvodu jsou ve svém jednání s nimi poměrně otevření.

Z angličtiny přeložili Marek Jakoubek a Jitka Zalabáková

LITERATURA

Lípa, J. 1965. *Cikánština v jazykovém prostředí slovenském a českém*. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.

McDowell, B. 1970. *Gypsies, Wanderers of the World*. Washington, D. C.: National Geographic Society.

Jiří Lípa (12. 12. 1928, Sušice), slavista a ciganolog.

Vystudoval bohemistiku a rusistiku na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. PhDr. 1953, CSc. 1963 (PhDr. disertace: *K cikánskému nářečí v okolí Humenného*. Posuzovatelé: akad. B. Havránek, prof. V. Šmilauer; CSc. disertace: *Vztahy cikánských dialektů v Československu k jazyku českému a slovenskému*). V létě 1970 přednášel o cikánštině na Lingvistickém institutu 1971 (Linguistic Society of America, Ohio State University) v Columbusu, OH; v téže době na téže univerzitě přednášel na Letním kurzu katedry slavistiky o srovnání češtiny a slovenštiny a vyučoval češtině. Ve školním roce 1970–1971 vyučoval ruštině a češtině na State University of New York, Stony Brook. Od podzimu 1971 do léta 2002 pracoval v knihovně římskokatolického semináře v Huntingtonu, NY. Podle potřeby v Seminárii také vyučoval latině. Od roku 1980 byl vedoucím této knihovny. V letech 1979–1985 psal pro *Newsletter of the Gypsy Lore Society, North American Chapter* recenze ciganologických publikací, a v téže době, až dodnes, byl členem Gypsy Lore Society, North American Chapter.

VÝBĚR Z BIBLIOGRAFIE J. LÍPY

Lípa, Jiří — Recenze knihy: Zdeňka Jamnická-Šmergllová: *Dějiny našich cikánů*. /Praha, Orbis, 1955/. *Československá ethnografie*, V, str. 314–317. 1957; Lípa, Jiří — K ciganologické práci E. Čajánkové. Čes-

koslovenská etnografie, VI, str. 436–439. 1958; Lípa, Jiří — K článku E. Zábránové ‚K otázce ethnografického studia cikánského obyvatelstva v Československu‘. *Československá etnografie*, VII, str. 99–102. 1959; Lípa, Jiří — K málo známému úseku činnosti A. J. Puchmajera: Puchmajerova ciganologická práce *Románi Čib*. *Acta Universitatis Carolinae — Philologica 3: Slavica Pragensia IV*, str. 697–706. 1962; Lípa, Jiří — *Příručka cikánštiny [z okolí Humenného]*. Účelový náklad ministerstva školství a kultury. Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 1963; Lípa, Jiří — Autor klíče k vysokoškolské příručce Vincence Pořízky *Hindština, část I*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství, 1963 /2. vydání 1972/; Lípa, Jiří — *Cikánština v jazykovém prostředí slovenském a českém*. Rozpravy Československé akademie věd, Řada společenských věd, vol. 75, No. 11, Praha, 1965; Lípa, Jiří — O nevěrohodnosti ciganologa H. v. Wlislockého. *Slovo a slovesnost XXIX*, str. 407–411. 1968; Lípa, Jiří — Recenze knihy: Giulio Sora-via, *Dialetti degli Zingari Italiani*, /Pisa 1977/. *Newsletter GLS NAC [= Gypsy Lore Society, North American Chapter]*, vol. 2, No. 2, str. 4–5. 1979; Lípa, Jiří — Recenze ciganologického čísla časopisu *Etnografia Polska* /vol. 22, 1978, No. 2, Wrocław/, *Newsletter GLS NAC*, 2, No. 4, str. 3 a 8. 1979; Lípa, Jiří — Recenze publikace: Milena Hübschmannová, *Základy romštiny*. Malé učebnice Nového Orientu. /Praha, Academia, 1973/, *Newsletter GLS NAC*, vol. 3, No. 1, str. 4 a 7. 1980; Lípa, Jiří — Recenze knihy: Ctibor Nečas, *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1945*. /Brno, Univerzita J. E. Purkyně, 1981/, *Newsletter GLS NAC*, vol. 8, No. 1, str. 4. 1981; Lípa, Jiří — Recenze knihy: Krume Kepeski a Šaip Jusuf, *Romani gramatika — Romska gramatika* /Skopje, 1980/. *Newsletter GLS NAC*, vol. 5, No. 3, str. 1, 3, 4, 7. 1982; Lípa, Jiří — Puchmajer's Blind Spot. *Papers from the Fourth and Fifth Annual Meetings, GLS NAC Publications*, No. 2, str. 199–205. 1985; Lípa, Jiří — Letter to the editor, *Nationalities Papers* Vol. XXI, No. 2, 1993, str. 269–272; Lípa, Jiří — Milena Hübschmannová a studium cikánštiny, in: Jakoubek, Marek — Budilová, Lenka, eds. (2008) *Romové a Cikáni, neznámí i známí. Interdisciplinární pohled*, Praha: Leda, str. 164–177.